

મહર્ષિ વાલ્મિકી રામાયણના બાલકાંડનું મૂલ્યાંકન

હેતલ સોની

૧. પ્રસ્તાવના

રામાયણ એ મહર્ષિ વાલ્મિકી દ્વારા લખેલ સંસ્કૃતનું અનુપમ મહાકાવ્ય છે. રામાયણમાં સાત અધ્યાય છે જે સાતકાંડના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. બાલકાંડ, અયોધ્યાકાંડ, અરણ્યકાંડ, કીશ્કીન્ધાકાંડ, સુંદરકાંડ યુદ્ધકાંડ અને ઉત્તરકાંડ અહીં આપણે બાલકાંડનું મહાકાવ્યના લક્ષણોના આધારે મૂલ્યાંકન કરીશું.

૨. બાલકાંડનું કથાનક

સૂર્યવંશી રાજાઓના ધર્મ વડે પાવન કરવાથી ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામેલો અને ધનધાન્યથી સંપન્ન કોશલ નામનો વિશાળ દેશ સરયૂના તટ પર આવેલો છે. તેમાં મનુષ્યોના રાજા મનુએ પોતેજ વસાવેલ અને લોકવિખ્યાત અયોધ્યા નામની નગરી આવેલી છે. તપશ્ચર્યા વડે પ્રાપ્ત સિદ્ધ પુરુષનું સ્વર્ગીય વિમાન હોય તેવી રાજા દશરથે વસાવેલી અયોધ્યાનગરી આબાદ હતી. જેવી રીતે રાજા મનુ પ્રજાનું રક્ષણ કરતા હતા તેવી રીતે રાજા દશરથ પણ પ્રજાજનોનું ઉત્તમ પ્રકારે રક્ષણ કરતા હતા. રાજા દશરથ વેદના જાણકાર, સેના વગેરેનો પુષ્કળ સંગ્રહ કરનાર લાંબા વિચારવાળા અત્યંત પ્રતાપવાળા, નગરવાસી તેમજ દેશવાસીને પ્રિય ઈક્ષ્વાકુકુળમાં અતિરથી હતા. રાજા દશરથના આમાત્યો પણ ગુણવાન કાર્યકારણનો વિચાર કરનાર નિરંતર રાજનું હિત ઈચ્છનારા હતા.

રાજા દશરથને ત્રણ રાણી હતી. કૌશલ્યા, સુમિત્રા, અને કૈકૈયી. પરંતુ તેમને એક પણ પુત્ર ન હતો તેથી તેમણે પુત્રપ્રાપ્તિ માટે અશ્વમેધ યજ્ઞ અને પુત્રેષ્ટિ યજ્ઞ કરવાનું વિચાર્યું. અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવા માટે ઋષ્યશ્રુંગ ઋષિની પસંદગી, ઋષ્યશ્રુંગ ઋષિને તેડાવવા અને અશ્વમેધયજ્ઞનો આરંભ થવો, અશ્વમેધયજ્ઞ પૂર્ણ થવો ત્યારબાદ પુત્રેષ્ટિ યજ્ઞ કરવો તેના પ્રસાદ તરીકે પાયસની (ખીર) પ્રાપ્તિ થવી. પાયસની પ્રસાદી રાજા દશરથ વડે ત્રણેય રાણીને આપવી. પ્રસાદના ફળ સ્વરૂપે રાણી કૌશલ્યાને પુત્ર તરીકે રામચન્દ્રજીની પ્રાપ્તિ થવી રાણી સુમિત્રાને લક્ષ્મણ અને કૈકૈયીને ભરત અને શત્રુઙ્ગ એમ ચાર પુત્ર પ્રાપ્ત થયા. ધીરે ધીરે ચાર પુત્રોનું મોટા થવું વિશ્વામિત્ર ઋષિનું અયોધ્યામાં જવું, પોતાના યજ્ઞની રક્ષા માટે રાજા દશરથ પાસે કુમાર રામની માગણી કરવી, રાજા દશરથનો પુત્ર પ્રતિ સ્નેહ વ્યક્ત કરવો અને વિશ્વામિત્ર ઋષિને વિનંતી કરવી કે મારો પુત્ર રામ હજુ નાનો છે હું યજ્ઞની રક્ષા કરવા માટે અક્ષૌહિણી સેના લેઈને આવું. વિશ્વામિત્ર ઋષિનું ક્રોધિત થવું, વિશિષ્ટ ઋષિ દ્વારા રાજા દશરથને સમજાવવાથી રામ અને લક્ષ્મણને વિશ્વામિત્ર ઋષિ સાથે મોકલવા રામ અને લક્ષ્મણનું વિશ્વામિત્ર સાથે પ્રયાણ, વિશ્વામિત્ર ઋષિ દ્વારા રામ અને લક્ષ્મણને “બલા” અને “અતીબલા” વિદ્યાની પ્રાપ્તિ થવી. વિશ્વામિત્ર ઋષિ સાથે રામ અને લક્ષ્મણનો રૂદ્રાક્ષઆશ્રમમાં રાત્રિવાસ, રામ અને લક્ષ્મણ વિશ્વામિત્ર ઋષિ દ્વારા સરયૂ નદીની ઉત્પત્તિનું વર્ણન કરવું તેમજ ત્રાટકા નામની રાક્ષસીનું વૃતાંત સંભળાવવું ત્રાટકા પુત્ર મારીચને અગત્ય મુનિએ શાપ આપવો, ૧૦૦૦ હાથીનું બળ ધરાવતી ત્રાટકાનું પુત્રના શાપના સમાચાર સાંભળી ક્રોધિત થવું અને અગત્ય મુનિના તપ કરવાના સ્થાનને ઉજ્જડ કરી નાખવા. વિશ્વામિત્ર ઋષિની આજ્ઞાથી રામ અને લક્ષ્મણ દ્વારા ત્રાટકાનો વધ કરવો વનમાં રાત્રિ નિવાસ વિશ્વામિત્ર ઋષિ દ્વારા રામચન્દ્રજીને દિવ્ય અસ્ત્ર આપવા આ ઉપરાંત વિશ્વામિત્ર

ઋષિ દ્વારા રામચન્દ્રજીને અસ્ત્રસંહાર વિદ્યાની પ્રાપ્તિ થવી, વિશ્વામિત્ર ઋષિ દ્વારા સિદ્ધાશ્રમનું વૃતાંત કહેવું, રામ લક્ષ્મણ દ્વારા મારિય અને સુબહુનો પરાજય થવો, વિશ્વામિત્ર ઋષિ દ્વારા પિતા ગાંધિ રાજાના જન્મ વિષે કહેવું આ ઉપરાંત બાલસર્ગમાં ગંગા અને પાર્વતીની ઉત્પત્તિ, શિવપાર્વતીની ક્ષિડા અને દેવોને શાપ, કાર્તિકેયની ઉત્પત્તિ, સગર રાજાનું ચરિત્ર, સગર રાજાના યજ્ઞનું વર્ણન, કપિલ મુનિના શાપથી સગર પુત્રોનો નાશ સગરજાના યજ્ઞની સમાપ્તિ, ભગીરથ દ્વારા ગંગા અવતરણ, સગર પુત્રોનો ઉદ્ધાર, વિશાલ નગરી વૃતાંત, સમુદ્રમંથન, મારુતગણની જન્મકથા, અહલ્યા ચરિત્ર અને તેના શાપની નિવૃત્તિ, વિશ્વામિત્રનું જનકપુરમાં આગમન જનકરાજાનો આતિથ્ય સત્કાર, વિશ્વામિત્રઋષિને રાજર્ષિ, મહર્ષિ અને બ્રહ્મર્ષિ એવા ક્રમિક પદની પ્રાપ્તિ થવી, સીતાજીના સ્વયંવરમાં વિશ્વામિત્રઋષિના કહેવાથી રામ દ્વારા શિવ ધનુષ્યનો ભંગ કરવો, દશરથ રાજાનું જનકપુરમાં આગમન, દશરથકુળનું વર્ણન, રામ લક્ષ્મણ ભરત શત્રુજ્ઞ ચારેય ભાઈઓના વિવાહમહોત્સવ ચારેય વરવહુની જનકપુરમાંથી વિદાય અને પરશુરામનો સમાગમ, પરશુરામ દ્વારા રામવીર્યની પરીક્ષા, રામ દ્વારા પરશુરામના સમગ્ર તેજનું આકર્ષણ, દશરથ રાજાના ચારેય પુત્રોનો પોતાની વધુઓ સાથે અયોધ્યામાં પ્રવેશ, ભરત શત્રુજ્ઞનું મોસાળ જવું. આ બધા જ વર્ણનોનો સમાવેશ બાલકાંડમાં કરવામાં આવ્યો છે.

૩. બાલકાંડનું મૂલ્યાંકન

સર્ગ – બાલકાંડમાં ૭૭ સર્ગ છે.

પાત્રો – રાજદશરથ, કૌશલ્ય, કૈકેયી, સુમિત્રા, રામ, લક્ષ્મણ, ભરત, શત્રુજ્ઞ, વશિષ્ઠઋષિ, વિશ્વામિત્ર ઋષિ આ બધા પત્રોનો સમાવેશ બાલકાંડમાં થાય છે.

વર્ણન – કોશલ દેશનું વર્ણન, અયોધ્યા નગરીનું વર્ણન, દશરથ રાજા તેમના આમાત્યો તેમના મંત્રીઓ, રાજા દશરથ દ્વારા કરવવામાં આવેલ અશ્વમેધ યજ્ઞ, પુત્રેષ્ટિયજ્ઞ, રામ-લક્ષ્મણ, ભરત, શત્રુજ્ઞના જન્મ અને ઉછેર, યજ્ઞની રક્ષા માટે વિશ્વામિત્ર ઋષિનું રામ-લક્ષ્મણને લઈ જવું, વિશ્વામિત્ર અને રામનો સંવાદ, રામ દ્વારા ત્રાટકા વધ, મારીય અને સુબહુનો પરાભવ અહલ્યા ચરિત્રનું વર્ણન, સીતા સ્વયંવરનું વર્ણન, રામ દ્વારા શિવ ધનુષ્યનો ભંગ, રામ, લક્ષ્મણ, ભરત, શત્રુજ્ઞનો વિવાહ મહોત્સવ, અને ચારેય ભાઈઓનું પત્ની સાથે અયોધ્યામાં આવવું આ બધા વર્ણનોનો સમાવેશ બાલકાંડમાં આવે છે.

નાયક – ધર્મપ્રેમી, પરાક્રમી, ભાતૃપ્રેમી, શ્રીરામચન્દ્ર આ કાંડમાં નાયક છે.

છંદ – આ કાંડમાં શ્લોકો અનુષ્ટુપ છંદમાં રચાયેલા છે.

રસ – વીરરસ અને શ્રંગારરસ આ કાંડમાં જોવા મળે છે.

કથાવસ્તુ – આ કાંડનું કથાનક ધાર્મિક, પૌરાણિક છે જેમાં જેમાં ભગવાન રામચન્દ્રના જન્મથી માંડીને રામ, લક્ષ્મણ, ભરત, શત્રુજ્ઞ એ ચારેય ભાઈઓના વિવાહ સુધીનું વર્ણન છે.

ઉપસંહાર

અહીં મહર્ષિ વાલ્મીકિ રચિત રામાયણના બાલકાંડનું મહાકાવ્યના લક્ષણોને ધ્યાનમાં રાખીને મૂલ્યાંકન કરવામાં આવ્યું છે. જેમાં બાલકાંડમાં સમાવિષ્ટ સર્ગ, પાત્રો, વર્ણન, નાયક, છંદ, રસ, કથાવસ્તુ, વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

સંદર્ભ સૂચિ

૧. ભટ્ટાચાર્ય, એચ. એમ (૧૯૫૭). તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાંતો. કલકત્તા: યુનિ. પ્રકાશનો.

૨. દેસાઈ, હરિભાઈ. જી (૧૯૭૦). સંશોધન અહેવાલ. રાજકોટ: સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી.

૩. દેસાઈ, કે.જી.(૨૦૦૧).”મનોવિજ્ઞાન પરિભાષા અને વિભાવના “યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ-ગુજરાત રાજ્ય અમદાવાદ.

૪. આચાર્ય,મોહિની ડી.(૨૦૦૮)શિક્ષણમાં સંશોધનનું પદ્ધતિશાસ્ત્ર.અમદાવાદ: અક્ષર પબ્લિકેશન્સ.

૫. શાહ, દિપીકા બી.(૨૦૦૪) શૈક્ષણિક સંશોધન.અમદાવાદ.યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ.

૬. વાલ્મીકિય રામાયણ ગીતાપ્રેસ ગોરખપુર.

૭.. આનંદભાઈ એન.અમીન,શ્રી વાલ્મીકિ રામાયણ.સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટ,ભદ્ર અમદાવાદ.

૮. Good, C.V,Dictionary of Education.New York:Megraw Hill books Co.Itd.